

FREEDOM FORUM

"A Nepali CSO (civil society organization) dedicated to democracy, human rights and governance"

कम्प्युटर र इन्टरनेटको सुरक्षित प्रयोग सम्बन्धमा

विद्यालय पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूको समीक्षा

कम्प्युटर र इन्टरनेटको सुरक्षित प्रयोग सम्बन्धमा विद्यालय पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूको समीक्षा

तारानाथ दाहाल/हरिविनोद अधिकारी

FREEDOM FORUM

"A Nepali CSO (civil society organization) dedicated to democracy, human rights and governance"

FREEDOM FORUM

"Nepal CSO (civil society organization) dedicated to democracy, human rights and governance"

फ्रीडम फोरम

थापाथली, काठमाडौं, नेपाल

पोष्ट बक्स: २४२९२

फोन: ४१०२०३० / ४१०२०२२

इमेल: info@freedomforum.org.np

www.freedomforum.org.np

साजसज्जा तथा मुद्रण: स्पन्दन डिजाइन कम्युनिकेशन, फोन: ५५३५८८४

■ भूमिका

नेपालको औपचारिक शिक्षा प्रणालीअर्न्तगत कम्प्युटर र सूचना प्रविधि तथा इन्टरनेट प्रणाली जस्ता विषयमा पाठ्यक्रमहरूका रहेका सामाग्रीको अवस्था अध्ययनगरी इन्टरनेट तथा सो को सुरक्षित प्रयोगका सम्बन्धमा के कस्तो उल्लेख गरिएको छ-त्यसको विश्लेषण गर्न यो अध्ययन गरिएको छ ।

यो दस्तावेजहरूको समीक्षा हो । साथै सम्बद्ध क्षेत्रका व्यक्तिहरूसँगको छलफलबाट प्राप्त जानकारीलाई पनि समेटिएको छ । कक्षा १ देखि ८ आधारभूत शिक्षा तह तथा कक्षा ९ र १० माध्यामिक तह एवं कक्षा ११ र १२ उच्च माध्यामिक (हाल माध्यमिक तह) को समग्र पाठ्यक्रममा सूचना प्रविधि, कम्प्युटर र इन्टरनेटसँग सम्बन्धित विषयको खोजी गरिएको छ ।

यस समीक्षामा इन्टरनेटको सुरक्षित प्रयोगबारे ज्ञान प्रदान गर्ने तथा सीप सिकाउने एवं अभ्यास गराउने विषयहरूलाई विशेष महत्व दिइएको छ । साथै अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र इन्टरनेट स्वतन्त्रताका प्रसंगहरू समेटिएका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक पनि केलाउने प्रयास भएको छ ।

यो अध्ययन मूलतः कम्प्युटर विषयसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा आधारित छ । यसबाहेक अनिवार्य नेपाली र अंग्रेजी, विज्ञान, सामाजिक शिक्षा, नयाँप्रविधि, पेशा व्यवसाय र पत्रकारिता जस्ता विषयहरूसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रम एवं पाठ्यपुस्तकमा हुनसक्ने इन्टरनेट र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सँग सम्बन्धित विषय पनि नछुटोस भनेर ध्यान दिइएको छ ।

यस अध्ययनमा यस अगाडिको प्राथमिक तहको हाल आधारभूत तह अन्तिम कक्षा अर्थात् कक्षा ५ मा पनि कम्प्युटर र इन्टरनेटबारेको केही ज्ञान वा जानकारी दिने योजना रहेको/नरहेको बारेमा पनि हेरिएको छ । ताकी यसबाट प्राथमिक तहबाट माथिल्लो तहमा जाँदा केही आधारभूत जानकारीबाट किशोर-किशोरी लाभान्वित भएका छन छैनन् थाहा पाउन सकिन्छ ।

नेपालमा मोबाइल टेलिफोन र इन्टरनेटको पहुँच सर्वव्यापक भइसकेको र सोसल मिडिया खासगरी फेसबुकमा अधिकांश युवा प्रयोगकर्ताहरू अभ्यस्त भएको परिप्रेक्ष्यमा सानै उमेरदेखि नै मोबाइल चलाउने गरिएको देखिएकाले उनीहरूमा न्यूनतम जानकारी र ज्ञान पुग्नपर्ने आवश्यकता महसुस भएकै छ । यस सन्दर्भलाई विचार गरी समीक्षमा इन्टरनेटको सुरक्षित प्रयोगबारे ज्ञान र सीपमा केन्द्रित भएको हो ।

■ अध्ययनको सान्दर्भिकता

साइबर सेक्युरिटी भनेको के हो ? कसरी इन्टरनेटका माध्यमबाट जीवनउपयोगी ज्ञानवर्द्धक सूचना र असल संवादको फाइदा उठाउने, कसरी खराब जानकारी र खराब संगतबाट बच्ने, के कस्ता हानिकारक तत्वहरू इन्टरनेटबाट आइलागछन् र यी सबै कुराबाट युवापुस्तालाई बचाउन औपचारिक शिक्षा प्रणालीबाटै उपयोगी ज्ञान प्रदान गर्न सकिन्छ, भन्ने विश्वासले यो अध्ययन र विश्लेषण गरिएको हो ।

Internet Safety and Security का प्राविधिक र विषयवस्तुका पक्षहरूमध्ये के कस्ता विषय पाठ्यक्रम र पाठ्यक्रममा समेटन आवश्यक छ र के कस्तो विषयहरू शिक्षक तथा शिक्षिकालाई नै तल्लिम दिने स्रोत व्यक्तिहरू एवं शिक्षा प्रशासनलाई ज्ञान हुनुपर्ने हो सोबारे सुझाव दिन र सोको लागि उपयोगी पाठ्यसामग्री नै बनाउने र उपलब्ध गराउने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिएको हो ।

समग्र अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरू यस प्रकार सूचिकृत छन् ।

- (क) कक्षा ५ देखि १२ सम्मको सूचना प्रविधि/कम्प्युटर शिक्षा तथा इन्टरनेटसम्बन्धी पाठ्यक्रमहरूमा यसको सुरक्षित प्रयोगको पक्षबारेका योजनाहरू ।
- (ख) कक्षा ५ देखि १० सम्मका विभिन्न औपचारिक पाठ्यपुस्तकहरूमा समेटिएको इन्टरनेट र यसको सुरक्षित प्रयोगबारे दिइएका जानकारी तथा गराइने अभ्यासहरूबारेको विषयवस्तुहरू ।
- (ग) कक्षा ११ र १२ को पाठ्यक्रम र त्यसअनुसार पढाइने तथा अभ्यास गराइने इन्टरनेट र सोको सुरक्षित प्रयोगबारेका जानकारी तथा विषयवस्तुहरू ।

■ तथ्य एवं विश्लेषण

कक्षा ५

कक्षा ५ विज्ञान तथा वातावरण विषयको पाठ्यक्रममा सूचना प्राविधि र सञ्चार साधनका रूपमा कम्प्युटरबारे छलफल चलाउने तथा कम्प्युटरले कसरी काम गर्न सक्छ भन्नेबारे बताउन सक्ने क्षमता भएको विद्यार्थी बनाउने कुरा समेटिएको छ। कक्षा ५ मा कम्प्युटर र इन्टरनेटबारे छुट्टै पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक छैन। आधारभूत रूपमा विषय प्रवेश विज्ञान तथा वातावरणको पाठ्यक्रमबाट गराइएको छ। पाठ्यपुस्तकमा भने यससम्बन्धी जानकारी उल्लेख छैन। पाठ्यक्रमअनुसार 'मल्टी मिडिया'बारे सिकाउने क्रममा यसबारे शिक्षकले प्रसंगवस जानकारी दिन सक्छन्।

कक्षा ६

कक्षा ६ मा सूचना प्राविधि र कम्प्युटर तथा इन्टरनेट जस्ता विषय विभिन्न विषयहरूका पाठ्यक्रममा छुन खोजिएको छ भने कम्प्युटरको इच्छाधिन विशिष्ट विषय पनि समावेश छ।

अनिवार्य नेपालीमा सुनाइ र बोलाई उपलब्धिका लागि सञ्चारमाध्यममा सूचनाहरू सुन्न र भन्न तथा पढाइका लागि विभिन्न मुद्रित तथा विद्युतीय सामग्री रुचिपूर्वक पढ्न सक्ने उल्लेख छ। यसअन्तर्गतको पाठ्यपुस्तक (अनिवार्य नेपाली) मा यसबारे कुनै पाठ स्पष्ट उल्लेख छैन। यसैगरी कक्षा छ को अनिवार्य अंग्रेजीको सिकाइ उपलब्धिमा सुनाई उपलब्धि उल्लेख छ। यसमा विद्युतीय माध्यमबाट प्रावह हुने छोटो वाक्य र भनाइहरू सुन्न र छलफल गर्न सक्ने उल्लेख छ। यो उपलब्धिका लागि तयार गरिएको पाठ्यपुस्तक "English" मा प्याराग्राफ Unit छ भन्ने पाठमा यससँग सान्दर्भिक हुन सक्ने साइबार क्याफेबाट सूचना प्राप्त गरेको प्रसंग उल्लेख छ। तर, इन्टरनेटको सुरक्षित प्रयोगबारे यस पाठमा कुनै उल्लेख छैन।

कक्षा छ को इच्छाधिनअन्तर्गत रहेको पेशा, व्यवसाय र प्रविधि शिक्षा विषयमा पनि प्राविधि शिक्षाअन्तर्गत केही समेटिएका छन्। यसमा कम्प्युटर प्रणालीको सामान्य जानकारी तथा सूचना प्राविधिको बोध गरी कम्प्युटर, मोबाइल, र टेलिफोन प्रयोग गर्न सक्ने उल्लेख छ। यस उपलब्धिका लागि पाठ्यपुस्तकमा जानकारीहरू पनि छन्।

कक्षा ६ को इच्छाधिन कम्प्युटरमा यससम्बन्धी चारवटा प्रमुख सिकाइ उपलब्धि राखिएका छन्। जसमा इन्टरनेटबारे परिचित भै सोको प्रयोग गर्न, मल्टिमिडियाबारे जानकारी लिन र दिन,

सूचना सञ्चार र प्रविधिबारे परिचित भै उचित प्रयोग गर्न र कम्प्युटर प्रयोग गर्दा नैतिकताको जानकारी लिई सोको पालना गर्न सक्ने उल्लेख छन् । यी उपलब्धिका लागि पाठ ११, १२, १४ र १६ को व्यवस्था गरिएको छ । यीमध्ये पाठ १२ मा सूचना प्राविधिको प्रयोगअन्तर्गत इन्टरनेट, एसएमएस, सोसल मिडियाबारे जानकारी उल्लेख छ भने पाठ १४ मा इन्टरनेटको प्राविधिक पक्षको जानकारीसहित शिक्षणका लागि नोट राखिएको छ । जस्मा भनिएको छ, “इन्टरनेट प्रयोग गरी सूचना तथा शैक्षिक सामग्री खोज्दा अनावश्यक कुराहरू आउने सक्ने भएकाले विशेष ध्यान दिई प्रयोग गर्नुहोस्”

कक्षा ६ का कलिला विद्यार्थी उमेरदेखि नै पोशा, व्यवसाय र प्रविधिबारे शिक्षा दिन राखिएका यससम्बन्धी पाठ्यक्रमका उपलब्धिहरू हासिल गर्न बनाइएको कक्षा ६ को पाठ्यपुस्तक ‘पेशा, व्यवसाय र प्रविधि’ र इन्टरनेटबारे उपयोगी सामग्री समावेश देखिन्छ । यसमा थप उदाहरण पनि समावेश भएको भए आफू राम्रो हुन्थ्यो ।

सूचना प्राविधिको परिचय र महत्व शीर्षकमा एक पाठ र सूचना स्रोतको रूपमा कम्प्युटर तथा इन्टरनेटबारे अर्को पाठ राखिएको छ । पाठभित्र सूचनाहरू खोज्न सकिने, डाउनलोड गरेर राख्न सकिने तथा खोज्न लगाउने अभ्यास जस्ता ज्ञान र सीप उल्लेख गरेको देखिन्छन् । कुनै समुदायबारेका जानकारी इन्टरनेट माध्यमबाट खोज्न लगाउने अभ्यास पनि गराइएको छ । यो पाठ्यपुस्तकले इन्टरनेटको प्रयोगबाट ज्ञान, जानकारी र सूचना पाउन विद्यार्थीको कलिले मस्तिष्कलाई घचघच्याएको छ । यसलाई अभि परिष्कार गरेर लैजानुपर्ने देखिन्छ । तर, यहाँ सूचना खोज्दा लिनुपर्ने सजगताबारेको ज्ञान समेटिएको भने त्यति छैन ।

कक्षा ७

कक्षा ७ मा सूचना प्राविधि र इन्टरनेट तथा यसको प्रयोगसँग सम्बन्धित जानकारी विभिन्न विषयमा दिने उल्लेख छ । यस कक्षाको अनिवार्य नेपालीमा कक्षा ६ को जस्तै सुनाई र बोलाई उपलब्धिका लागि पाठ्यपुस्तकमा भने कुनै पाठ देखिँदैन ।

कक्षा ७ को अंग्रेजी पाठ्यक्रममा सुनाइ सीपको उपलब्धिमा विद्युतीय माध्यमबाट सूचना लिन र उतार्न सक्ने बनाउने उल्लेख छ । साथै पढाई उपलब्धिका लागि विद्युतीय माध्यमबाट इमेल, सर्ट मेसेज र वेइव मेटेरिएल्स पढ्न सक्ने उल्लेख छ । सो उपलब्धिका लागि कक्षा ७ को English मा

मल्टिमिडिया प्रयोगलाई प्राथमिकता दिने कुरा उल्लेख छ । यस कक्षाको अनिवार्य नेपालीमा कक्षा ६ को जस्तै सुनाइ र बोलाई उपलब्धिका लागि पढाइमा विद्युतीय सामग्री रुचिपूर्वक पढ्ने उल्लेख छ । साथै पाठ्यपुस्तकमा Location 2 Position भन्ने पाठको अभ्यासमा ल्यापटप प्रयोगको प्रसंग छ । तर, इन्टरनेट र सोको सुरक्षित प्रयोगबारे भने खास कुनै जानकारी छैन ।

कक्षा ७ को नयाँ प्रविधि शिक्षामा पनि कम्प्युटरको प्रयोग गरी इन्टरनेटबाट सूचना आदानप्रदान गर्न सक्षम उपलब्धि समेटिएको छ । यस्तै समाचार माध्यमका रूपमा कम्प्युटर (इमेल, इन्टरनेट, अनलाइन, च्याट र भिडियो च्याट) बारे उपलब्धि उल्लेख छ । कक्षा ७ को सोही विषयको पाठ्यपुस्तकमा आधुनिक प्राविधिकअन्तर्गत कम्प्युटरको विभिन्न पक्षको जानकारी समेटिएको देखिन्छ । सो पाठ्यपुस्तकको आधुनिक प्रविधि खण्डको पाठ ५ मा सञ्चारका साधनका रूपमा कम्प्युटर शीर्षकअन्तर्गत इन्टरनेट, इमेल, वेभपेज, स्काइप, अनलाइन, च्याट, भिडियो च्याट, आदिवारे ज्ञानमूलक जानकारी र सीपमूलक जानकारीहरू राखिएको छ । साथै यिनको प्रयोगका पक्षहरूबारे अभ्यास गराइने पनि समावेश देखिन्छ । तर यसमा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको महत्व, इन्टरनेटको सुरक्षित प्रयोगको महत्व तथा ध्यानमा राख्नुपर्ने पक्षबारे छोडिएको छैन । तथापी पाठ्य सामग्री स्पष्ट र उपयोगी खालका छन् ।

कक्षा ७ को इच्छाधिर्न कम्प्युटरमा इन्टरनेटबारे जानकारी लिई यसबाट विभिन्न सेवा उपयोग गर्न, कम्प्युटरको प्रयोग गर्ने तरिकाबारे ज्ञान लिई सो पालना गर्न सक्ने उपलब्धि हासिल गर्ने उल्लेख छ ।

कक्षा ८

अनिवार्य नेपालीको सुनाइ र लेखाई उपलब्धिका लागि सञ्चारमाध्यमका सूचनाहरू सुन्नु र भन्न सक्षम उपलब्धि उल्लेख छ । यस उपलब्धिका लागि अनिवार्य नेपालीको पाठ्यपुस्तकमा कम्प्युटर र इन्टरनेट पाठ १६ मा राखिएको छ । सो पाठमा कम्प्युटर र इन्टरनेटको जानकारी, महत्व र उपयोगिता तथा सेवा तथा ज्ञान, सूचनाको र संवादका पक्षबारे जानकारी र ज्ञानमूलक जानकारीहरू ६ वटा पृष्ठमा समेटिएको छ । सो पाठमा इन्टरनेटको समुचित प्रयोगको लागि प्रेरित पनि गरिएको प्रसंग छ । अभ्यासमा पनि कम्प्युटर र इन्टरनेटको उपयोगिता र खराब पक्षबारे छलफल र चिन्तन हुनसक्ने प्रश्नहरू समेटिएका छन् । तर, इन्टरनेटबाट हुन सक्ने जोखिम र सोबारे सुरक्षित हुने तरिकाबारे भने उल्लेख छैन ।

कक्षा ८ को अनिवार्य अंग्रेजीमा विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई छोटकरीमा मुख्य पक्षहरू नोट गर्न सक्षम बनाइने उपलब्धि उल्लेख छ । पाठ्यपुस्तकमा कम्प्युटर र यसका Parts बारे पाठ त छ तर, प्राविधिक जानकारी मात्र छ । इन्टरनेटबारे उल्लेख छैन । यस्तै जर्नालिज्मको पाठ छ तर इन्टरनेटबारे सो पाठमा कुनै जानकारी छैन । यसैगरी Graphs Charts पाठमा Data/Chart बारे उल्लेख छ तर इन्टरनेटको प्रयोगमा ध्यान दिनुपर्ने सन्दर्भ उल्लेख छैन ।

कक्षा ८ को पेशा, व्यवसाय र प्रविधि शिक्षामा आधुनिक प्रविधिवारेको पाठ्यक्रममा सूचनाको आदानप्रदान गर्न इन्टरनेटको प्रयोग तथा सूचना प्रविधि प्रयोगमा आचारसंहिताको पालनामा सक्रिय उपलब्धि उल्लेखित छ। साथै यसको सिकाइ सहजीकरणमा अपांगता भएका (दृष्टिविहीन र बहिरा) विद्यार्थीका लागि श्रीजी मोबाइल जस्ता दृश्य सफ्टवेयरको प्रयोग तथा डिजिटल एक्सेसेवल इन्टरनेट सिस्टमको प्रयोग उल्लेख छ।

कक्षा ८ को पेसा, व्यवसाय र प्रविधि शिक्षासम्बन्धी पाठ्यपुस्तक महत्वपूर्ण देखिन्छ। आधुनिक प्रविधि खण्डको पाठ ४ मा इन्टरनेटको प्रयोग तथा सूचना प्रविधिमा आचार संहिता नामक शीर्षकमा २ पृष्ठको उपयोगी पाठ्य सामग्री देखिन्छ। सो पाठमा इन्टरनेटको बहुउपयोगी महत्व र क्षेत्रबारे विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्ने गरी विषयवस्तुको प्रस्तुती छ। साथै सोको प्रयोग गर्न ध्यान दिनुपर्ने सरकारले बनाएको आचारसंहिता भनी ७ बुँदा प्रस्तुत छ। ती बुँदाको स्रोत भने उल्लेख छैन। ती बुँदामा प्रस्तुत ज्ञान इन्टरनेटको सही प्रयोगका लागि उपयोगी देखिन्छ। गालीगलौज र अश्लिल भाषाको प्रयोग नगर्ने, राष्ट्रिय अहितका सूचना सम्प्रेषण नगर्ने, पासवर्ड सुरक्षित राख्ने, अरुलाई असर पर्ने सूचना तस्वीर र चित्र पोस्ट नगर्ने, सामाजिक सद्भाव बिगार्ने खालका सूचना र भाषा इन्टरनेट माध्यमहरूमा प्रयोग नगर्नेबारे सचेत गराउन खोजिएको छ। क्रियाकलापमा पनि इन्टरनेट र ICT प्रयोगमा ध्यान दिनुपर्ने कुरामा छलफल गराउने राखिएको छ। यस पाठको अभ्यासमा राखिएका छवटा प्रश्न पनि निकै सान्दर्भिक छन्। इन्टरनेट स्वतन्त्रता र सुरक्षित हुने तरिकाबारे अभै Focus विषयवस्तुको भने अभाव देखिन्छ।

कक्षा ८ को कम्प्युटर शिक्षाको सिकाइ उपलब्धिमा सूचना सञ्जाल (Network) को प्रयोग गरी विभिन्न सूचनाहरू लिन तथा दिन सूचना सञ्चार वा प्रवाह गर्न इन्टरनेटको जानकारी लिई विभिन्न प्रकारका शैक्षिक सामग्री तथा अन्य सामग्रीहरूको संकलन गर्न र इन्टरनेट प्रयोग हुने साइटबारे जानकारी लिन तथा वेबसाइट निर्माण प्रक्रियाको ज्ञान लिई साधारण वेबसाइट बनाउन भनिएको छ।

कक्षा ८ को कम्प्युटर शिक्षाको पाठ ११ मा सूचना र सूचना प्रविधि राखिएको छ। जसमा जानकारी विषयगत प्रयोगका केही उपकरण र विधिबारे व्यापार, स्वास्थ्य, बैंक र शिक्षा ICT को प्रयाग छ तर, इन्टरनेटको बारेमा केही भनिएको छैन।

पाठ १२ मा कम्प्युटर नैतिकता र साइबर कानून छ। यस पाठमा जवाफदेहीता, उत्तरदायित्व, बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण अधिकार जस्ता विषयहरू राखिएका छन्।

यस पाठमा साइबर नीतिको व्याख्या गरिएको छ र साइबरको सदुपयोग, साइबर अपराध, साइबर कानून, डाटा संरक्षण, गोपनीयता, बौद्धिक सम्पत्ति कानून तथा डिजिटल हस्ताक्षर जस्ता विषयबारे जानकारी छ। यसैगरी नेपालमा साइबर कानून बारेको जानकारी पनि छन् । ४ पृष्ठमा समेटिएको यो पाठमा इन्टरनेट प्रणालीबारे यसका नैतिकता र कानुनी पक्षबारे जानकारीहरू भए पनि यसको सुरक्षित प्रयोग तथा जोखिम एवं सतर्कता बारेका जानकारीहरू समेटिएका छैनन् । कानुनी रूपमा हुनसक्ने कारबाहीहरू सचेत गराइए पनि सुरक्षित प्रयोगबारे हुनुपर्ने सीप तथा सतर्कताको पक्ष छुटेको देखिन्छ । सो पाठको सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा इन्टरनेटबाट शैक्षिक संस्थाको जानकारीहरू, खोज्न सक्ने सीपबारे तथा वेभपेज निर्माणबारे सामान्य सीप दिने पक्ष परियोजना कार्यभार समेटिएका छन् । जुन निकै उपयोगी परियोजना कार्य हुनसक्छ ।

माध्यमिक तहको कक्षा ९ देखि १२ सम्म को राष्ट्रिय उद्देश्यमा सूचना प्रविधिसँग परिचित भई त्यसको प्रयोग गर्न सक्ने जनशक्ति बनाउने तथा वैज्ञानिक खोज तथा अनुसन्धान गर्न आवश्यक प्रक्रियागत सीपहरू हासिल गरी आधुनिक प्रविधिसँगको प्रयोग दैनिक जीवनमा गर्न सक्षम जनशक्ति उत्पादन गर्ने उल्लेख छ । साथै सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा कम्प्युटरको उपयोगलाई बढाउने पक्षलाई महत्व दिइएको छ । सो राष्ट्रिय उद्देश्य हासिल गर्न बनाइएको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा समेटिएका पक्षहरू निम्न देखिन्छन् ।

कक्षा ९

कक्षा ९ को अनिवार्य नेपालीमा बोध र अभिव्यक्ति सिकाउनका लागि निबन्धका रूपमा 'सूचना विस्तार र आजको विश्व' विषयमा लेखन अभ्यास गराउने उल्लेख छ । यस उपलब्धिका लागि कक्षा ९ को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा 'म को हुँ,' शीर्षककथको निबन्धको पाठको अभ्यास भए पनि इन्टरनेट र यसको प्रयोगबारेका सन्दर्भका कुनै अभ्यास राखिएको छैन । यसैगरी डाक्टर अंकल भन्ने पाठमा कम्प्युटर र ल्यापटपमा भुत्त खेल्ने प्रसंग छ । तर, विषयवस्तु अर्कै छ ।

कक्षा ९ को अनिवार्य अंग्रेजी पाठ्यक्रममा भने यसबारे कुनै सन्दर्भ छैन । कक्षा ९ को इच्छाधिन कम्प्युटरको विषयमा कम्प्युटरलाई शैक्षिक सामग्रीको विधिको रूपमा प्रयोग गर्ने र साधारण वेइभ पेजहरूसम्म डिजाइन गर्न सक्षम बनाउने उपलब्धि हासिल गर्ने राखिएको छ । यस्तै कक्षा ९ मा नेपालको सूचना प्रविधि नीति, इमेल, इन्टरनेटको सामान्य ज्ञान तथा HTML Code मा Web Page मा डिजाइन गर्न सक्षम बनाउने तथा ईगर्भनेन्सबारे पनि पाठ्यक्रम राखिएको देखिन्छ ।

कक्षा ९ को ऐच्छिक कम्प्युटरमा १३ वटा पाठमध्ये पाठ ७, ८ र ९ मा कम्प्युटर, इन्टरनेट, सूचना प्रविधि र यसको विभिन्न पक्षबारे विषयहरू समेटिएका पाइन्छन्। पाठ ७ मा कम्प्युटरको गुण, अवगुण, यसका क्षेत्रगत फाइदाका विषयमा विस्तृत जानकारी छन्। सो पाठको सञ्चारसम्बन्धी चर्चामा इन्टरनेटको प्रसंग पनि छ। तर इन्टरनेटबारे खास छैन। पाठ ८ मा सूचना प्रविधि नीति २०५७ लाई पाठमा हुबहु राखिएको छ। यस्तै पाठ ९ मा इगर्भनेन्सबारे चर्चा छ। यो जानकारीले कम्प्युटर, सूचना प्रविधिबारे अत्मविश्वास र सीप बढाउन उत्प्रेरित गरिएको भए पनि इन्टरनेट स्वतन्त्रता तथा इन्टरनेटको प्रयोगले सिर्जना गर्ने सुरक्षा पाठको अभ्यासमा राखिएका प्रश्नले ती विषयवस्तुबारे पठन उत्प्रेरित गर्ने देखिदैन।

कक्षा १०

कक्षा १० को अनिवार्य नेपालीको पाठ्यक्रममा यसबारे कुनै व्यवस्था छैन। यसैगरी अनिवार्य अंग्रेजीमा पनि सूचना प्रविधि, इन्टरनेटबारे खास कुनै प्रसंग छैन। विज्ञान र सामाजिक अध्ययनमा पनि यसबारे कुनै पाठ्यक्रम छैन। कक्षा १० को इच्छाधिन पाठ्यक्रम कम्प्युटरमा कम्प्युटर नेटवर्क, इन्टरनेट, इमेल र तिनको प्रयोगको संक्षिप्त जानकारी गराउने उल्लेख छ। सोका लागि साइबर कानून र इथिक्स एवं मल्टिमिडियाको प्रयोग जस्ता पाठ्यक्रम छन्। यी उपलब्धिका लागि बनाइएको पाठ्यपुस्तकमा रहेका विभिन्न ११ वटा पाठमध्ये २, ३ र ५ मा इन्टरनेट तथा यसका कानुनी र नैतिकताका पक्षबारे उल्लेखित छन्। पृष्ठ १७ देखि २२ सम्मको पाँच पृष्ठ लामो सूचना प्रविधि कानुनी र नैतिकताको बारेमा विस्तृत जानकारीहरू छन्। यसैगरी इन्टरनेटका परिचय तथा Web, www, protocol, net, chat, इमेल, URL, EFEX जस्ता विषयका जानकारी छन्। पाठ ५ मा नेपालमा साइबर कानूनका जानकारीहरू छन्। नेपालमा २०६१/०५/३० मा अध्यादेशका रूपमा आएको र पछि २०६४ मा विद्युतीय कारोबार ऐन बनेको बारेमा पनि सामान्य जानकारी समेटिएको छ। इन्टरनेट नैतिकताका ५ बुँदा पनि छन्। यसमा इन्टरनेटको प्रयोगमा अपनाउनुपर्ने कानुनी एवं नैतिक सतर्कताबारे ज्ञान दिइएको छ। तर इन्टरनेट सुरक्षा र सुरक्षित प्रयोग बारेको व्यवहारिक ज्ञान र सीपको पक्ष उल्लेख भएको देखिदैन। माध्यमिक तहको ११ र १२ कक्षामा पाठ्यक्रम निश्चित भए पनि निश्चित पाठ्यपुस्तक नहुने हुनाले यहाँ कक्षा ११ र १२ को पाठ्यक्रममात्र विश्लेषण गरिएको छ।

कक्षा ११

कक्षा ११ को अनिवार्य अंग्रेजी तथा नेपालीमा सूचना प्रविधि र इन्टरनेट कम्प्युनिकेशनको प्रसंगबारे कुनै सन्दर्भ उल्लेख छैन। कक्षा ११ को लागि व्यवस्था गरिएका विषयहरू मध्ये विजनेश स्टडीजमा Unit ७ मा Records Management र Unit 8 मा विजनेश कम्प्युनिकेशन जस्ता विषय छन्। तर, यसमा इन्टरनेटबारे खासै जानकारी छैन। कक्षा ११ कै Mass Communication and Journalism मा practical अभ्यासमा कम्प्युटरको सामान्य जानकारी र प्रयोग विधि मात्र छ। त्यस्तै Library and Information science General law/Human value Education जस्ता विषयमा पनि सूचना प्रविधि र इन्टरनेटको सुरक्षित प्रयोगका प्रसंग खासै भेटिएन।

कक्षा ११ को कम्प्युटरको पाठ्यक्रमको उद्देश्यमा इन्टरनेट, इमेल, वेबसाइट डिजाइन र कम्प्युटर नेटवर्कको सामान्य क्षमता उपलब्धि गराउने उल्लेख छ। सो उपलब्धिका लागि Course-content मा Unit 9 मा इन्टरनेटबारे उल्लेख छ। यससम्बन्धी सातवटा पाठ्यवस्तु दिइएको छ, जसमा इन्टरनेटको परिचय र प्रयोग, प्रोटोकल, वेभइ ब्राउजर, वेइभ पेज, वेभसाइट, URC, DNS, सर्च इन्जिन, मसेन्जर, सर्भिस तथा ब्राउजरहरू तथा नेटवर्क सेटिङबारे समेटिएका छन्। यस्तै इमेलबारे विस्तृत रूपमा Course Content मा पाठहरू राखिएका छन्।

कक्षा १२

माध्यमिक तहको उच्च कक्षा १२ को पाठ्यक्रममा कम्प्युटर, सूचना प्रविधि, इन्टरनेट, जस्ता विषय विभिन्न विषयहरूमा सान्दर्भिक भएर जोडिएका देखिन्छन्। कम्प्युटर विषय बाहेक Mass Communication, Journalism, library and Information science, contemporary society, Educational technology, social studies gender Studies, Business studies जस्ता विषयमा पनि इन्टरनेटको केही सन्दर्भहरू पाठ्यक्रममा देखिन्छन्। कक्षा १२ को Mass communication and Journalism पाठ्यक्रममा कम्प्युटरको महत्व र सोको अमसञ्चारमा प्रयोगबारे जानकारी उपलब्ध गराउने उद्देश्य छ। सो अन्तर्गत पाठ्य योजनामा प्रेस Law को उल्लेख Unit छ, मा छ। तर, इन्टरनेट प्रयोगको सुरक्षाबारे यस पाठ्ययोजनामा खास उल्लेख छैन।

यस्तै Library and Information science मा पनि ICT को आधारभूत अवधारणा, भर्चुल (virtual library) तथा Digitization जस्ता विषय पाठ्यक्रममा छन्। यसमा ebooks, ejournals, वेबसाइट, होमपेज जस्ता विषय Information Service मा छन्। तर यी विषयमा इन्टरनेट र यसको सुरक्षित प्रयोगबारे खास चर्चा गर्नुपर्ने पक्ष समेटिएको छैन। यस्तै General Law मा साइबर क्राइमबारे Unit 3.4 मा पाठ्यक्रम छ। business studies मा knowledge Management र Communication विषय छन्। Educational टेक्नोलोजीमा पनि Distance learning, Open learning विषय पाठ्यक्रममा छन् तर इन्टरनेटबारे स्पष्ट पाठ्य योजना छैनन्।

कक्षा १२ को कम्प्युटर पाठ्यक्रम उद्देश्यमा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जनशक्तिको पूर्वाधार तयार गर्ने, डिजिटल डिभाइड घटाउने र मिडिल लेभल ICT जनशक्ति बनाउने जस्ता उद्देश्यका लागि बनाइएको उल्लेख छ। सूचना प्रविधि मैत्री समाजमा नेपाललाई रूपान्तरण गर्न सक्ने चेन्ज उत्पादन गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। यसका लागि Unit 10 मा Course Content छ। Unit छ, मा सूचना प्रविधि र साइबर ल राखिएको छ। यसभित्र ७ घण्टाको पाठ्यभार छ। त्यसमध्येमा Social Impact for TCT, Digital Divide, Computer ethics, Intellectual Property Rights, Privacy, Computer Crime, Concept of Cyber law, Cyber law in Nepal / IT policy in Nepal छन्। यी पाठ्यक्रमभित्र इन्टरनेट सेफ्टी र safe online use जस्ता विषय समेट्न सकिने भए पनि स्पष्ट पाठ्ययोजना भने देखिदैन।

■ विश्लेषण

कम्प्युटर शिक्षा र इन्टरनेट शिक्षा प्रविधिमुखी देखिन्छ। सचेतनामूलक पाठ्य सामग्री कम मात्र देखिन्छ, भने विज्ञानको भार पनि कम देखिन्छ। कम्प्युटर र इन्टरनेट शिक्षालाई मल्टिमिडियाको चिनारी खण्डबाट शुरु गर्नु उपयुक्त हुन्छ। किनभने यो त्यसैको उपज हो। यो आफैमा मिडिया (साधन) मात्र हो। यो साधनबारे बुझ्न जरुरी हुन्छ। किनभने अहिलेको विश्वमा यस्ता मिडिया (साधन)हरू धेरै छन्। त्यसैले सञ्चारका बहुविध साधन (मल्टिमिडिया) मध्ये कम्प्युटर र इन्टरनेट एउटा अलग र विशेष साधन हो। यो सजिलो, कम खर्चिलो र व्यापक उपयोगी छ।

कम्प्युटर र इन्टरनेट, यी दुई यस्ता साधन हुन, जसले अन्य वा बहुविध साधन (मल्टिमिडिया) मार्फत उत्पादन भएका सामग्रीहरूलाई पनि सहज, सरल तरिकाले द्रुत गतिमा वितरण गर्न सक्छन्। विश्व समुदायलाई एकैचोटी वृहद् सूचना वा शिक्षा सेवा दिन सक्छन्।

शिक्षाको प्रमुख विभाग भनेको दर्शन पक्ष हो। जसले दुनियाँलाई नयाँ पक्ष देखाई दिन्छ। नयाँ साधनको उपयोग गर्न सकिने क्षेत्र देखाई दिन्छ।

अर्थात् यी दुई साधनहरूको दार्शनिक पक्ष सेवामुखी छन्। सेवा दिनु नै यसको पहिलो र अन्तिम लक्ष्य हो। वाक, लेखन तथा प्रकाशनको क्षेत्रमा यसले ठूलो सेवा दिएको छ। जसले मानवीय स्वतन्त्रताको पक्षलाई बलियो बनाउँदै लगेको छ। विश्वका मानिसहरूलाई यसले धेरै स्वतन्त्र बनाएको छ। विश्वको एउटा कुनामा बसेको शक्तिशाली तानाशाहलाई अर्को कुनामा बसेका निर्धनतम्, शक्तिहीन व्यक्तिले आलोचना गर्न सक्ने युग दिएको छ। अर्थात् वाक, लेखन तथा प्रकाशन स्वतन्त्रताको क्षेत्रमा कम्प्युटर र इन्टरनेट प्रविधि हाललाई महाअस्त्र नै सावित भएको छ। यसको यही सबल पक्षलाई अभि विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ।

तर यसले मनोरञ्जन, खेल आदिलाई पनि फैलाएको छ। जसले समाजमा नचाहिँदो लत बसाएको पनि छ। दुरुपयोग बढाएको छ। अर्थात् यी दुवै साधनको बजार पक्ष पनि ज्यादै शक्तिशाली भएर आएको छ। किनभने यसले व्यापारको क्षेत्रलाई गतिमान र व्यापक बनाई दिएको छ। यसले आलस्यता र अनैतिकता बढाएको छ। मानिसलाई अटेरी, समय बर्बाद गर्ने अविवेकी र स्वतन्त्रताको दुरुपयोग गर्ने अतिचारी पनि बनाएको छ। यसको यही दुर्बल पक्षलाई चाहिँ कटौती गर्दै लैजानु

पर्ने अवस्था छ । त्यसैले कम्प्युटर शिक्षालाई व्यवसायमुखी मात्र होईन, सेवामुखी बनाउन जरुरी छ । यो शिक्षा प्राथमिक तहवाटै दिदै जानु पर्ने हुन्छ ।

मल्टिमिडियाको चिनारी, आवश्यकता र उपयोग वा उपयोगिताबारे बताउने पाठ्यक्रमबाट कम्प्युटर, मोबाइल, नोटबुक, इन्टरनेट आदिमा प्रवेश गराएर त्यसैलाई अधि बढाउँदै लैजाने गरि पाठ योजना तयार गर्ने हो भने बढी लाभकारी हुन सक्छ ।

कम्प्युटरको विषय विशेषगरि गणितसंग सम्बन्धित छ । कम्प्युटरको आविष्कार गणित शिक्षाको उपज हो, यो गणितको सन्तान हो । गणितको शिक्षा विना कम्प्युटर तथा इन्टरनेटको प्रविधि, पढ्ती वा प्रणालीलाई कहिल्यै पनि बुझाउन सकिँदैन । तर गणित शिक्षाको स्थिति नेपालमा ज्यादै कमजोर छ ।

गणितको गणना प्रक्रिया (कम्प्युटिंग सिस्टम)ले कम्प्युटर र इन्टरनेटलाई नियन्त्रण र सञ्चालन गरेको हुन्छ । यस विषयमा कम्प्युटर र इन्टरनेट प्रणालीको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने बारे सक्षिप्त इतिहासबारे जानकारी दिने सामग्री चाहिँ पाठ्यक्रममा छुटाउनै हुँदैन ।

यसलाई शुरुतहदेखि नै समावेश गरेर लैजानु उपयुक्त हुन्छ । यसका केही पक्षहरू चाहिँ नेपालको पाठ्यक्रममा पनि समावेश गरिएको छ ।

यो विषय विशाल विभाग सम्हाल्ने विशुद्ध विज्ञानको एउटा आधुनिक अंश वा खोजी मात्र हो भन्ने कुरा पनि प्राथमिक तहमै जानकारी दिनुपर्ने हुन्छ । यसले विज्ञानको कार्यलाई सहज बनाउन मद्दत गर्दछ । द्रुत बनाउँछ ।

विषयलाई टेक्निकल रूपमा बुझाउन कम्प्युटर तथा इन्टरनेटले मद्दत गर्दछ । त्यस अर्थमा कम्प्युटर प्रविधि र इन्टरनेट प्रणाली आधुनिक अतिरिक्त उपकरण (साधन)मात्र हुन् । तर साध्य होईनन् । त्यसैले यस्ता उपकरणहरूको दुरुपयोग हुन नदिन प्रविधि, उपयोग र सचेतना शिक्षालाई अलग अलग खण्डमा राखेर पढाउनु पर्ने हुन्छ ।

कम्प्युटर तथा इन्टरनेट प्रविधि र प्रणाली चाहिँ विज्ञान अन्तर्गतको शिक्षा हो । कम्प्युटर तथा इन्टरनेटको प्रयोग र यसको सीप पक्ष चाहिँ मेकानिकल विज्ञान तथा अटोमेशन विज्ञान अन्तर्गतको शिक्षा हो । कम्प्युटर तथा इन्टरनेटको सामाजिक उपयोगिताको विषय चाहिँ समाज विज्ञान अर्थात समाजशास्त्र, नैतिक शिक्षा, नीतिशास्त्र, परम्परा, भाषा, लोकशास्त्र, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून, वाक स्वतन्त्रता आदिको विषय हो ।

यसरी तीनखण्डमा विभाजित गरेर शिक्षा दिन सकेमा मात्र कम्प्युटर र इन्टरनेट प्रविधिको प्रयोग, उपयोग र सञ्चालन गर्न विद्यार्थीहरूले सहजै सिक्न सक्छन् । यसको दुरुपयोग होईन, उपयोग चाहिँ बढेर जान सक्छ । विद्यार्थीले विज्ञानसंगै नैतिक शिक्षा र वाक तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता तथा सामाजिक र राजनीतिक चेतना सहितको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र अन्य उपयोगको शिक्षा पनि विद्यालय तहमै सिक्न पाउँछन् । यस्तो अवस्था आएमा यस प्रविधिको दुरुपयोग कम हुन जान्छ ।

अहिलेको पाठ्यक्रम प्रविधि र प्रणाली (सीपमूलक वा सञ्चालन पद्धती) तर्फ बढी भारयुक्त देखिन्छ । यसले सञ्चालन र प्रयोग गर्न त सिकाउँछ, तर उपयोग (व्यापक अर्थमा उपयोग, जीवनोपयोगी उपयोग) र नैतिक मूल्य तथा मान्यता, आचरण आदिको अभ्यास गराउन सक्तैन । प्रविधिलाई जीवनोपयोगी बनाउनु र त्यसबाट नैतिक शिक्षाको अभ्यास अघि बढाउनु चाहिँ यसको दार्शनिक पक्ष हो । जो सेवामुखी हुन्छ । कम्प्युटर र इन्टरनेटको जन्म वा आविष्कार धेरै मानिसलाई एकैचोटी वृहद् सूचना तथा शिक्षाको सेवा दिन सकियोस भनेरै भएको हो । यही सेवा पक्षको शिक्षा चाहिँ हाम्रो पाठ्यक्रममा न्यूनान्श देखियो । यसलाई पनि भार दिएर पठन पाठन गराउन सके यसको दुरुपयोगलाई कम गर्दै लैजान सकिन्छ ।

■ निष्कर्ष

कक्षा ५ देखि कक्षा १२ सम्मको अनिवार्य र केही इच्छाधीन विषयहरूको समीक्षा गर्दा यो निष्कर्षमा पुगिएको छ :

१. सबै अनिवार्य तथा इच्छाधीन विषयहरूमध्ये (कम्प्युटर र इन्टरनेटसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरूमा) विद्यार्थीहरूलाई कम्प्युटर र सूचना प्रविधिका बारेमा जानकारी गराउने मात्र ध्येय पाइयो ।
२. कम्प्युटरको प्रयोगलाई एउटा उपकरणको रूपमा मात्र ध्यानमा राख्दा आधारभूत तह र माध्यमिक तहमा इन्टरनेटलाई पनि प्रविधिको एउटा साधनको रूपमा सामान्य जानकारी मात्र राखेको पाइयो ।
३. अनिवार्य विषय र इच्छाधीन विषयहरूमा कम्प्युटर तथा इन्टरनेटका बारेमा जानकारी छरिएर रहेको पाइयो, कतिपय ठाउँमा दोहोरिएको पनि पाइयो, त्यसैले अब लम्बीय र धरातलीय स्तरीकरण गरिनुपर्ने देखिन्छ ।
४. कम्प्युटर र इन्टरनेट शिक्षा प्रविधिमुखी देखिन्छ । यसमा दर्शन, विज्ञान र सचेतनाको पक्षलाई थप गरिनु आवश्यक छ । यसो गर्दा यो विशेष साधन जुन सजिलो, कम खर्चिलो र व्यापक उपयोगी छ, यसको सदुपयोतर्फ विद्यार्थीहरूलाई किशोर उमेरबाटै सही दिशाबोध गर्न सहयोग पुग्छ ।
५. इन्टरनेटबाट पाइने ज्ञान र सूचनाका जानकारीहरूलाई वर्गीकरण गर्नेगरी पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक तयार गर्नुपर्ने आवश्यकता देखियो । त्यसका लागि नेपाल सरकारको विद्यालयसम्बन्धी पाठ्यक्रम विकास केन्द्रलाई यससम्बन्धी तथ्यपूर्ण सुझाव दिनु पर्ने देखिन्छ ।
६. कम्प्युटर प्रविधि, सूचना प्रविधि र इन्टरनेट जस्ता अति उपयोगी उपकरणहरूको सदुपयोगलाई प्रोत्सहान गर्ने सचेतना शिक्षालाई यससम्बन्धी सीप र प्रविधिको ज्ञानसँगै महत्त्वका साथ पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिनुपर्छ ।
७. पाठ्यक्रम विकासको सिद्धान्तअनुसार इन्टरनेटको प्रयोग, त्यसको सदुपयोग र दुरुपयोगका बारेमा तथ्यपूर्ण जानकारीसहितको सुझाव दिई खासगरी आधारभूत तहमा अनिवार्य विषयहरूमा र माध्यमिक तहमा इच्छाधीन विषयको रूपमा सूचना र प्रविधिसँग सम्बन्धित विषयहरूको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा आवश्यक ज्ञान समेट्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।
८. त्यस्तो सुझाव दिनका लागि पाठ्यक्रमविद्, शिक्षक, नागरिक समाज, सूचना प्रविधिविद्, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका अभियन्ता, उपभोक्ता विद्यार्थी तथा कम्प्युटरविद्हरूसँगको अन्तरक्रिया

गराएर त्यसबाट आउने परिणामलाई आगामी पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा समावेश गराउने प्रयास गर्नु जरुरी छ ।

९. कतिपय अभ्यासहरूबाट पनि इन्टरनेट सुरक्षाको प्रबन्ध मिलाउन सकिने भएकाले सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयहरूका अभ्यास अवलोकन गरी सचेतीकरणको अभियान सञ्चालन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
१०. त्यस्तो कामका लागि गाउँपालिका, नगरपालिका जस्ता स्थानीय सरकारमा शिक्षा हेर्ने जनप्रतिनिधि, सरोकारवाला सरकारी अधिकृत, प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरूलाई इन्टरनेट सुरक्षासम्बन्धी प्रशिक्षण दिने र तिनीहरूमार्फत समाजमा पुग्ने अभियानको आवश्यक पर्ने भएकाले सचेतीकरण अभियानलाई व्यापक बनाउनु पर्छ ।
११. लोकतन्त्र मजबुत गराउनका लागि अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको जरुरत पर्छ र त्यस्तो स्वतन्त्रताका लागि आवश्यक ज्ञानको जरुरत पर्ने भएकाले इन्टरनेटको सदुपयोगलाई उच्च प्राथमिकता दिने गरी आगामी शैक्षिक उद्देश्य निर्धारण गरिनु पर्छ र त्यसको सुरक्षित प्रयोगलाई ध्यान दिनुपर्छ ।

◆◆◆◆◆ समाप्त ◆◆◆◆◆

FREEDOM FORUM

"A Nepal CSO (civil society organization) dedicated to democracy, human rights and governance"

Freedom Forum

P.O. Box: 24292

Thapathali, Kathmandu, Nepal

Tel: 977-1-4102022, 4102030

Fax: 977-1-4226099

Email: info@freedomforum.org.np

Web: www.freedomforum.org.np